

MADANIY KONTSEPTLARNI QIYOSIY-TIPOLOGIK VA SEMANTIK ASPEKTD A O’RGANISH METODOLOGIYASI

Umurzaqov Dorobjon Bahodirovich

UNIEP Xorijiy tillari kafedrası dotsenti

dorobjonu@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.23032785>

Annotatsiya. Ushbu maqolada madaniy kontseptlarni qiyosiy-tipologik va semantik jihatdan tadqiq etishning metodologik asoslari yoritilgan. Tadqiqotda kontseptning strukturaviy qatlamlari, izosemantik qatorlar, milliy-madaniy lakunalar va freymli modellashtirish usullari aniq misollar orqali asoslab berilgan.

Kalit so’zlar: kontsept, lingvokulturologiya, kognitiv tilshunoslik, semantik tahlil, qiyosiy tipologiya, freym.

Аннотация. В данной статье рассматриваются методологические основы сравнительно-типологического и семантического изучения культурных понятий. В исследовании обосновываются структурные слои понятия, изосемантические ряды, национально-культурные лакуны и методы моделирования фреймов на конкретных примерах.

Ключевые слова: понятие, лингвокультурология, когнитивная лингвистика, семантический анализ, сравнительная типология, фрейм.

Abstract. This article outlines the methodological foundations for researching cultural concepts from comparative-typological and semantic perspectives. The study substantiates concepts such as structural layers, isosemantic series, national-cultural lacunae, and frame modeling methods through concrete examples.

Key words: concept, linguoculturology, cognitive linguistics, semantic analysis, comparative typology, frame.

Kirish. Til va madaniyatning o’zaro munosabatini o’rganish zamonaviy antropotsentrik tilshunoslikning markaziy muammolaridan biridir. Madaniy kontsept — inson tafakkurining operativ birligi bo’lib, unda ma’lum bir xalqning tarixiy xotirasi, dunyoqarashi va milliy qadriyatlari mujassamlashadi. Madaniy kontseptlarni turli til tizimlarida qiyosiy-tipologik va semantik jihatdan tadqiq etish etnomadaniy o’ziga xosliklarni

hamda umuminsoniy (universal) kognitiv tuzilmalarni ajratib olish imkonini beradi.

Adabiyotlar tahlili. Kontsept nazariyasiga doir dunyo tilshunosligida bir nechta asosiy ilmiy yondashuvlar mavjud:

Yu.S. Stepanov kontseptni «madaniyatning inson mental dunyosidagi asosiy yacheykasi» deb tavsiflaydi va uning uchta qatlamini ajratadi: *asosiy (amaldagi), qo'shimcha (passiv/tarixiy) va etimologik (ichki manba)* [1].

V.I. Karasik kontsept tarkibini uch komponentda ko'radi: *tushunchaviy (lingvistik ta'rif), obrazli (metafora, assotsiatsiya) va qadriyatli (etnomadaniy baho)* [2].

Z.D. Popova va I.A. Sternin fikricha kontseptni ongdagi mental tuzilma sifatida qarab, uning strukturasi *yadro (bazoviy semalar) va periferiyaga (hosila va assotsiativ semalar)* bo'ladilar [3].

Sh. Safarov yondashuvi: O'zbek kognitiv tilshunosligi asoschisi kontseptni "inson ongidagi bilim va tajribalarning umumlashgan kognitiv modeli" sifatida tavsiflaydi. Uning ta'kidlashicha, kontsept tilda faqat ayrim so'zlar orqali emas, balki butun boshi semantik maydon va paremiologiya orqali namoyon bo'ladi [3].

N. Mahmudov yondashuvi: Til va madaniyat mutanosibligini o'rganib, madaniy konseptlarni milliy mentalitetning oynasi deb ataydi. Har bir xalqning dunyoni idrok etish tarzi uning konseptual tizimida muhrlanadi [4].

Madaniy konseptlarni qiyosiy-tipologik va semantik aspektida tahlil qilishning bosqichli metodologiyasini ishlab chiqish hamda uni amaliy misollar orqali asoslash.

N. Mahmudov ta'kidlaganidek: «Milliy madaniyatga aloqador so'zlar tarkibidagi semalar majmui faqatgina lingvistik hodisa bo'lmay, xalqning asriy qadriyatlari va dunyoqarashining tildagi ifodasidir» [2].

Tadqiqot metodologiyasi. Madaniy kontseptni kompleks tadqiq etishda quyidagi tizimli usul va metodlar majmuidan foydalaniladi:

Komponentli (sema) tahlil: Leksik birliklarning eng kichik ma'no bo'laklarini (semalarni) aniqlash va tillararo solishtirish.

1. «Gunoh» konseptining semantik strukturasi

Kognitiv va lingvokulturologik yondashuvga ko'ra, konseptning tushunchaviy yadroasi eng kichik ma'no bo'laklaridan (semalardan) tashkil topadi [1, 42-b.].

Arxisema (giperonim): [+axloqiy/diniy normani buzish]

Differensial (farqlovchi) semalar:

[+ilohiy amrga qarshi chiqish]

[+ruhiy/ma'naviy javobgarlik]

[+oxirat va dunyodagi muqarrar jazo]

[+poklanish (tavba) imkoniyati]

2. Semantik maydondosh so'zlarning komponentli tahlili

O'zbek tilidagi «gunoh» semantik maydoniga kiruvchi birliklarning differensial semalar bo'yicha farqlanishi [3, 64-b.]:

Lek sem a	Arxisem a	Differensial sema 1 (Manba)	Differensial sema 2 (Oqibat)	Differensial sema 3 (Ijtimoiy maydon)
Gu noh	Norman i buzish	Ilohiy / Diniy qonun	Oxiratdagi jazo, ma'naviy dag'allik	Shaxsiy- diniy
Jin oya t	Norman i buzish	Davlat / Huquqiy qonun	Dunyoviy jazo (qamoq, jarima)	Ijtimoiy- huquqiy
Ayb	Norman i buzish	Ijtimoiy muomala odobi	Malomat / Ta'na eshitish	Shaxslararo
Uvo l	Norman i buzish	Ne'matga behurmatli k, isrof	Barakaning ko'tarilishi, uvol tutishi	Etnomadani y-diniy

Turli til egalari ongida «gunoh» konseptining ichki semantik qatlami muayyan diniy-filosofik qarashlar ta'sirida shakllangan [4, 115-b.]:

O'zbekcha «Gunoh»

Semalar: [+diniy manba], [+ilohiy jazo], [+madaniyat tabusi], [+tarbiyaviy cheklagich].

Misol: O‘zbek lingvokulturasida «gunoh bo‘ladi» birikmasi yosh avlodni axloqiy va madaniy jihatdan tartibga solish uchun tarbiyaviy cheklagich sifatida ishlatiladi (namuna: «Nonni teskari qo‘yma, gunoh bo‘ladi»).

Inglizcha «Sin»

Semalar: [+diniy manba (xristianlik)], [+Xudodan uzoqlashish], [+ma'naviy poklanmaslik].

Farqi: V. Vorkachev va V. Karasik tadqiqotlariga ko‘ra, ingliz-amerika madaniyatida «sin» so‘zi asosan sof teologik (diniy) kontekstda qo‘llaniladi. Salbiy ijtimoiy va maishiy xatti-harakatlar uchun ko‘proq «wrongdoing», «offense» yoki «fault» leksemalari tanlanadi [5, 128-b.].

Ruscha «Grex»

Semalar: [+diniy/pravoslav], [+xato/yanglishish], [+vijdon azobi].

Farqi: Semantik-etimologik jihatdan rus tilidagi «grex» so‘zida [+xatolik], [+yanglishish] semasi (etimologik jihatdan ogrex, oshibka so‘zlariga yaqin) kuchli saqlanib qolgan («grex popolam», «smex i grex») [6].

Kontekstual va majoziy semalar

Sh. Safarov ta'kidlaganidek, konsept tarkibidagi ba'zi potensial semalar faqat matniy kontekstda va frazeologizmlarda yuzaga chiqadi [7]

«Gunohga botmoq» — semantikasida [+hajm/ko‘plik], [+chuqurlik], [+qutula olmaslik] semalari paydo bo‘ladi.

«Suvday begunoh» — semantikasida [+absolyut soflik], [+aybsizlik] semalari ustuvorlik qiladi.

«Gunohidan o‘tmoq» — semantikasida [+kechirimlik], [+jazodan ozod qilish] semalari aks etadi.

Kontseptning bilimlar tuzilmasi (stsenariy, sxema) shaklidagi kognitiv modelini tuzish.

Lug’atlardagi izohlar, frazeologizmlar, maqol va matallar hamda badiiy matnlardagi qo‘llanishlarni fiksatsiya qilish.

Psixolingvistik metodlar orqali zamonaviy til egalari ongidagi madaniy stereotiplarni aniqlash.

Tadqiqot uch asosiy bosqichda amalga oshiriladi:

1-bosqich: Semantik-leksikografik tahlil (tushunchaviy yadroni belgilash);

2-bosqich: Paremiologik va kontekstual tahlil (obrazli va qadriyatli qavatni ochish);

3-bosqich: Qiyosiy-tipologik modellashtirish va lakunarlikni aniqlash.

Natijalar va ularning tahlili

Olib borilgan tahlillar asosida kontseptual tadqiqotda qo'llaniladigan metodlar, ularning maqsadi va amaliy misollari quyidagi jadvalda umumlashtirildi:

1-jadval: Madaniy kontseptlarni o'rganishda metodlarning qo'llanilishi

Metod nomi	Tadqiqotdagi maqsadi	Amaliy misol (Tipologik qiyos)
Komponentli (sema) tahlil	Tillardagi bazoviy semalarni ajratish	O'zbekcha « <i>Singlim</i> » (yosh va jins semasi mavjud) va Inglizcha « <i>Sister</i> » (jins semasi bor, yosh semasi noaniq).
Freyimli modellashtirish	Kognitiv stsensariy va ijtimoiy tuzilmalarni shakllantirish	« <i>To'y</i> » freymi: O'zbek madaniyatida (sovchilik, fотиha, nikoh, kelin salom); Yevropa madaniyatida (wedding shower, ceremony, party).
Kontekstual va paremiologik tahlil	Qadriyatli va obrazli qatlamni ajratish	« <i>Mehmon</i> » kontsepti: O'zbekchada « <i>Mehmon otangdek ulug'</i> » (ilohiylik, yuqori hurmat); Inglizchada « <i>Unbidden guests are often welcomest when</i>

Metod nomi	Tadqiqotdagi maqsadi	Amaliy misol (Tipologik qiyos)
		<i>they are gone</i> » (privacy va avtonomlik ustuvorligi) [4, 112-b.].
Assotsiativ tajriba	Mental ongdagi zamonaviy obrazni aniqlash	« <i>Oila</i> » kontsepti: O'zbek tili egalarida « <i>katta xonadon, qarindoshlar, farzandlar</i> », G'arb madaniyati egalarida « <i>er-xotin va uy-joy</i> » assotsiatsiyasi ustunligi [5, 210-b.].

Qiyosiy-tipologik va semantik tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, ayrim kontseptlar tillar kesimida to'liq mos tushmaydi va milliy-madaniy lakunalarni yuzaga keltiradi.

Misol uchun, o'zbek tilidagi «**Andisha**» yoki «**Uvol**» kontseptlarini boshqa tillarga (masalan, ingliz yoki rus tillariga) yagona semantik muqobil bilan tarjima qilib bo'lmaydi.

Ingliz tilida «*uvol*» tushunchasi *waste* (behuda sarflash) yoki *sin* (gunoh) so'zlari bilan qisman ifodalansa-da, bu so'zlar o'zbek lingvokulturasidagi diniy-axloqiy, milliy va mental qo'rquv semasini to'liq qamrab ololmaydi.

«Yurak / Heart / Serdtse» kontseptlari semantik jihatdan anatomik organ sifatida tojdestvo tashkil etsa-da, qadriyatli qavatda farqlanadi. Ingliz tilida «*heart*» metaforik jihatdan markaziy nuqta yoki jasoratni ifodalashda faol bo'lsa (*the heart of the city*), o'zbek va rus tillarida u aynan his-to'yg'u va axloqiy poklikning asosiy markazi hisoblanadi (*yurgagi keng, od chistogo serdtsa*) [6].

Bunday milliy-madaniy o'ziga xosliklar (idioetniklik) madaniy kontseptning ichki tuzilishida qadriyatli va obrazli qavatning ustuvor ekanligini tasdiqlaydi.

Xulosa. Madaniy kontseptlarni qiyosiy-tipologik va semantik aspektida o’rganish til va tafakkur o’rtasidagi uzviy bog’liqlikni aniqlashning eng samarali usulidir. Stepanov, Karasik, Sternin kabi olimlarning nazariy qarashlariga tayangan holda amalga oshirilgan tahlillar quyidagi xulosalarga kelish imkonini beradi: Semantik va kognitiv usullarning integratsiyasi kontseptning tushunchaviy, obrazli va qadriyatli qavatlarini to’liq ochib beradi. Qiyosiy-tipologik yondashuv turli madaniyatlardagi kognitiv lakunalarni va idioetnik xususiyatlarni aniqlashga xizmat qiladi. Olingan natijalar tarjimashunoslik, leksikografiya hamda madaniyatlararo muloqotdagi diskommunikatsiyalar (tushunmovchiliklar)ning oldini olishda amaliy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Stepanov Yu. S. Константы: Slovar russkoy kultur. — M.: Akademicheskiy proekt, 2004. — S. 42-47.
2. Karasik V. I. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. — Volgograd: Peremena, 2002. — S. 120-135.
3. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. — Samarqand: Sangzor, 2006. — 92 b.
4. Mahmudov N. Til ta’limida lingvokulturologik mezonlar // Til va adabiyot ta’limi. — Toshkent, 2012. — № 2. — B. 3–18.
5. Popova Z. D., Sternin I. A. Kognitivnaya lingvistika. — M.: AST: Vostok-Zapad, 2007. — S. 30-45.
6. Maslova V. A. Lingvokul’turologiya: Ucheb. posobie. — M.: Akademiya, 2001. — S. 105-118.
7. Teliya V. N. Russkaya frazeologiya. Semanticheskiy, pragmaticheskiy i lingvokul’turologicheskiy aspekt. — M.: SHkola «Yazыki russkoy kul’tury», 1996. — S. 210-225.
8. Arnold I. V. Semantika. Stilistika. Intertekstual’nost’. — SPb.: Izd-vo S.-Peterb. un-ta, 2002. — S. 80-95.